

व्यसनांचा समस्येचा अभ्यास

प्रा.डॉ.निता पी. राऊत (गोठे)

गृहअर्थशास्त्र विभाग, आबासाहेब पारवेकर, महाविद्यालय, यवतमाळ

सारांश:-

भारतात व्यसनाचा उल्लेख वेदकालीन ग्रंथात सापडतो. अन्न आणि औषधांचा शोधात माणसाला अनेक उत्तेजक पदार्थांचा शोध लागला. चहा, कॉफी, कोक, तंबाखू अफू, गांजा, त्याच्या परिचयांचा झाला. व्यसनाच्या वस्तूंचे उत्पादन विक्री व सेवन करण्याचे खुलेआम वाटले जात आहे. ही फार मोठी शोकांतिका आहे.

प्रस्तावना:-

व्यसनाच्या समस्येने अलिकडे उग्र रूप धारण केले आहे. प्राचिन काळात व्यसनाची समस्या नव्हती असे नाही. तर व्यसनाच्या समस्येचे स्वरूप मात्र बदलले आहे. सामाजिक-आर्थिक संदर्भ बदलले आहेत. व्यसनाधिनतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. एवढी भयानक समस्या असतानाही शासन, प्रशासन व सामान्य जनांचे या समस्येकडे दुर्लक्ष होत आहे. व व्यसन ही एक सामान्य गोष्ट वाटत आहे. त्यामुळे अनेक सामाजिक-आर्थिक दुष्परिणाम होत आहेत. हे सर्व थांबविण्यासाठी सर्व स्तरातून व्यापक व प्रामाणिक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच व्यसनाच्या समस्येवर छोट्यासा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

व्यसनाची संकल्पना व समस्या जाणून घेणे.
व्यसनाची कारणे व परिणाम अभ्यासणे.
व्यसनाच्या समस्येवर उपाय सुचवणे.

संशोधनाची गृहितके :-

व्यसन ही एक फार जुनी समस्या असून व्यसनाधिनतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
व्यसनामुळे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक आरोग्य बिघडते.

संशोधन पद्धती :-

संशोधनासाठी प्राथमिक व द्वितीय साधनसामुग्रीचा अवलंब केला आहे. प्राथमिक साधन सामुग्रीत नमुना निवड प्रत्यक्ष मुलाखती घेतल्या आहेत. तर दुय्यम साधन सामुग्रीत विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशने, संदर्भग्रंथ, मासिके, पाक्षिके व दैनिकाचा आधार घेतला आहे.

व्यसनाची व्याख्या व अर्थ :- व्यसन आणि व्यसनाधिनता हे शब्द सर्वांच्या परिचयाचे असले तरी व्यसनाची निश्चित व्याख्या करणे कठिण आहे त्यामुळे या ठिकाणी व्यसनाच्या काही सर्वसामान्य व्याख्या सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यसन म्हणजे सवय होय जी की, ती एखाद्या वस्तूची पदार्थांच्या सेवनाची व इतर कोणत्याही पदार्थांची असते.

एखाद्या पदार्थाची अनिवार्य ओढ म्हणजे व्यसन होय. व्यसनालाच तलफ असेही दिले जाते. एखाद्या घटकाच्या किंवा पदार्थांच्या आहारी जाण्यामुळे मनुष्याने सामाजिक आर्थिक, कौटुंबिक आणि वैयक्तिक जीवन उध्वस्त होते. त्या घटकाला किंवा पदार्थाला व्यसन असे म्हणतात.

व्यसनाचे प्रकार :-

सामान्यतः व्यसनाचे वर्गीकरण दोन प्रकारात केले जाते. ते पुढीलप्रमाणे

१. मंद व्यसन :- नावाला जरी मंद व्यसन असले तरी त्याची तीव्रता अलीकडे वाढत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने चहा कॉफी, मटका, जुगार, सट्टा, लॉटरी, सिनेमा टीव्ही सिरीयल इ.चा समावेश होतो.
२. तीव्र व्यसन :- ज्या व्यसनामुळे मोठ्या प्रमाणात शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक नुकसान होते. यामध्ये तंबाखू, गुटखा, सिगारेट, बिडी, दारू, गर्द, ब्राऊन शुगर, अफू, हेरॉईन, गांजा, चरस यांचा समावेश होतो.

व्यसनाचे स्वरूप व व्याप्ती :-

व्यसनाचे स्वरूप व व्याप्तीमध्ये मंद व्यसन आणि तीव्र व्यसनाचा समावेश होतो. चहा, कॉफी, पान, सुपारी या गोष्टी तर आज जीवनावश्यक बनल्या आहेत. तसेच मटका, लॉटरी, जुगार, सट्टा या बाबी उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन बनल्या आहेत. तंबाखू, सिगारेट, गुटका, दारू या वस्तूंना राजाश्रय मिळाल्यामुळे आपोआपच लोकाश्रय मिळाला आहे. चहा हे तर सर्वसामान्यांचे पेय झाले आहे. पाहुणे घरी आले तरी पाहुणचारासाठी चहा-कॉफीचा वापर केला जातो. लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत चहा पिला जातो. चहा पानानंतर आवर्जून तंबाखू, बिडी, पान, सुपारी, गुटखा दिला जातो. तर गांजा, हेरॉईन, ब्राऊन शुगर, अफू, चरस, भांग या गोष्टींनी उच्च मध्यम वर्गीयांना व्यापून टाकले आहे.

व्यसनाची कारणे :- साधीचा आजार ज्याप्रमाणे पसरतो त्याच पद्धतीने अलीकडील काळात व्यसनाची लागण तरुण पिढीला होत आहे.

चित्रपट:-

१. चित्रपटाचा समाजावर खूप मोठा परिणाम होत असतो. पडद्यावर जे काही दिसते त्याचे अनुकरण करण्याकडे युवक युवतींचा कल असतो.
२. जाहिरातबाजी :- असे म्हटले जाते की, एक खोटी गोष्ट १० वेळा सांगितली गेली तर ती, खरी वाटायला लागते.
३. कौटुंबिक वातावरण :- मुले ही मोठ्या व्यक्तीचे अनुकरण करत असतात ज्या घरांमध्ये आई-वडीलच व्यसनी असतील ती मुलांच्या समोरच व्यसन करत असतील तर निश्चितच मुलेही व्यसनाच्या आहारी जातात. अलिकडे बदलत्या जीवनशैलीत कौटुंबिक वातावरणच व्यसनाधीन बनले आहे.
४. अतिदारीद्वाराच्या अतिक्षिप्ती :- अतिदारीद्वार व अति श्रीमंती ही दोन वेगवेगळी टोके असली तरी यामुळे व्यसनाधिनता वाढते हे मात्र निश्चित.
५. समवयस्क मित्रमंडळी :- समवयस्क मित्रमंडळीच्या संपर्कात आल्यानंतर सुरुवातीला मित्राच्या आग्रहाखातर व्यसन केले जाते. त्यानंतर हळू-हळू त्यांचे रुपांतर व्यसनाधिनतेत होत जाते.
६. राजकीय पक्ष व निवडणुका – निवडणुका जिंकण्यासाठी सर्वच राजकीय पक्ष व्यसनजन्य पदार्थांचे आमिष युवकांना दाखवतात व आपल्या जाळ्यात ओढतात.
७. प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी किंवा प्रभाव पाडण्यासाठी :- काही युवक युवती इतरांवर प्रभाव पाडण्यासाठी व्यसन करतात. कारण अलिकडे मानवी समाजांच्या विकासाबरोबर व्यसनाला प्रतिष्ठा मिळत आहे.
८. युवकांपुढे आदर्शाची वाणवा :- आजचा युवक व्यसनाच्या आहारी जाण्याचे हे एक महत्वाचे कारण सांगितले जाते. कारण आज युवकांसमोर आदर्शाची वाणवा आहे. कारण बहुसंख्य लोक हे व्यसनाच्या आहारी गेले असून प्रत्येकाला काही ना काही व्यसन आहे.
९. सरकारी धोरण :- व्यसनाधिनतेच्या संदर्भात सरकारी धोरण ही तेवढेच जबाबदार आहे. कारण सरकारमधील बहुसंख्य मंत्रीच व्यसनी आहेत.
१०. इतर कारणे :-
वरील महत्वाच्या कारणांबरोबरच ही कारणेसुद्धा तितकीच जबाबदार आहेत. उदा. प्रेमभंग, घरातील भांडणे, व्यापारात घाटा, एखादे काम मनासारखे न होणे रोजचे चाकोरीबद्ध जीवन एखाद्या गोष्टीचा विट येणे, संशय, अनुकरण इ.

व्यसनमुळे होणारे फायदे :-

व्यसनाच्या समस्येची चिकित्सा करत असताना फायद्या-तोट्याची बेरीज-वजाबाकी करावी लागते.

१. व्यसन आणि व्यापार :- भारतात प्राचीन काळापासून व्यसनजन्य पदार्थांचे उत्पादन शेतीमध्ये केले जाते. उदा. तंबाखू, गांजा, अफू, पानमळे, सुपारी इत्यादी.
२. व्यसन आणि रोजगार :- भारतामध्ये लोकसंख्येचे आकारमान लक्षात घेता बेरोजगारीची समस्या मोठी आहे. व्यसन आणि रोजगार याचा खूप जवळचा संबंध आहे. चहा, तंबाखू, सुपारी, पाने, गांजा, तेन्दूपत्ते, अफू, इत्यादी उत्पादन प्रक्रियेत शेती क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगाराची उपलब्धता होते.

३. केंद्र व राज्य सरकारांना अबकारी व इतर करामुळे आर्थिक लाभ :- व्यसनजन्य पदार्थांमुळे केंद्र व राज्य सरकारला व अन्य करामुळे आर्थिक लाभ होतो.
४. आयात निर्यातीस चालना :- भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात तंबाखू, अफू, गांजा, चहा तेंडुपत्ते इत्यादी व्यसनजन्य पदार्थांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते. या वस्तूंच्या उत्पादनात भारताचा जागतिक स्तरावर वेगळा ठसा आहे.
५. पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ :- व्यसनजन्य पदार्थांच्या उत्पादनासाठी उद्योग उभारले जातात. अशा ठिकाणी सरकारकडून रस्ते, विज, पाणी, दळणवळणाची साधने, बँका इत्यादी पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ होते.
६. दरडोई उत्पन्न वाढते :- मटका, लॉटरी, जुगार, सट्टा, अशा व्यसनजन्य गोष्टींच्या आर्थिक उलाढालीतून मोठ्या प्रमाणात नफा मिळतो.
७. राजकीय पक्षांना आर्थिक लाभ:- निवडणुकिच्या काळात लोकांना व्यसनजन्य पदार्थांच्या नादाला लाऊन मते मिळवता येतात व निवडणुका जिंकून सत्तेवर आल्यानंतर भ्रष्टाचाराच्या माध्यमातून प्रचंड संपत्ती मिळवली जाते.

व्यसनाचे दुष्परिणाम किंवा तोटे :-

व्यसनाच्या फायद्या-तोट्याची बेरीज-वजाबाकीचा विचार करता फायद्यापेक्षा तोटे जास्त व जास्त भयानक आहेत असे लक्षात येते. हे तोटे आर्थिक, शारीरिक व मानसिक स्वरूपाचे असतात.

१. बचत कमी :- भारत हा विकसनशील देश आहे. देशात भांडवलाची कमतरता दूर करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात बचत होणे आवश्यक आहे.
२. दारिद्र्यात वाढ :- व्यसन आणि दारिद्र्य तसा फार जवळचा संबंध आहे. दारिद्र्यातून व्यसनाकडे व पुन्हा व्यसनाकडून दारिद्र्याकडे प्रवास होत असतो. व्यसनाच्या आहारी गेलेली व्यक्ती आपल्या उत्पन्नाच्या निम्म्यापेक्षा जास्त भाग व्यसनावर खर्च करित असते. त्यामुळे त्याच्या दारिद्र्यात भर पडते.
३. कौटुंबिक संघर्षात वाढ :- एखाद्या कुटुंबातील कर्ता पुरुष व्यसनी असेल तर त्याच्यावर अवलंबून असणाऱ्या कुटुंबाच्या गरजा भागत नाहीत त्यामुळे कौटुंबिक संघर्षात वाढ होते.
४. गुन्हेगारी वाढते :- नशा करणारी व्यक्ती ही पशुसमान असते. नशेत असताना त्याला कशाचेच भान असत नाही . त्यामुळे पत्नीला मारहान करणे, जाळून टाकणे, मुलींची छेडछाड करणे, बलात्कार करणे, ड्रायव्हींग करताना अॅक्सीडंटचे प्रमाण वाढणे इ. स्वरूपाच्या गुन्हेगारीत वाढ होते.
५. सामाजिक प्रतिष्ठा कमी होते :- एखादी व्यक्ती निव्यसनी असेल तर तिला समाजात प्रतिष्ठा मिळते. परंतु तिच व्यक्ती पुढे व्यसनाच्या आहारी गेली. त्यामुळे त्या व्यक्तीला आजार जडला. परिणामी त्याचे आर्थिक नुकसान होऊन दारिद्र्य आले तर अशा व्यक्तीची सामाजिक प्रतिष्ठा संपुष्टात येते एवढेच नाही तर त्याचे स्वतःचे कुटुंबही त्याच्यापासून दूर जायला लागते. शेवटी अशा व्यक्तीला एकाकी जीवन जगावे लागते.

निष्कर्ष :-

व्यसनाची समस्या जंगलात लागलेल्या वणव्याप्रमाणे पसरत आहे. संपूर्ण मानवजातीला व्यसनाचे ग्रहण लागले आहे. अनेक देशांनी व काही स्वयंसेवी संस्थांनी व्यसन मुक्तीसाठी काम सुरु केले आहे. त्याचे प्रयत्न तोकडे पडत आहेत. हजारो संसार उध्वस्त होत आहेत. खून, बलात्कार, मारामाऱ्या, कॅन्सर सारख्या विकाराचे प्रमाण वाढत आहे.

व्यसनाच्या समस्येवरील उपाय :-

व्यसन सोडवण्याचा व व्यसनाचे दुष्परिणाम दूर करण्याचा एकमेव उपाय म्हणजे व्यसन न करणे हाच असू शकतो. कारण व्यसनाच्या गर्तेत एकदा अडकल्यानंतर सहजासहजी बाहेर पडणे अवघड जाते. परंतु याही स्थितीत पुढील उपायांचा अवलंब करून व्यसनाच्या चक्रव्युहातून बाहेर पडता येते.

- कोणतीही गोष्ट करण्यासाठी मानसिक तयारी महत्वाची असते व्यसन सोडण्यासाठीही जर मानसिक तयारी केली तर व्यसन सोडता येते.
- शक्यतो व्यसनी लोकांचा संपर्क टाळावा, संपर्क आलाच तर त्याला व्यसनापासून मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न करावा व नेहमी निर्व्यसनी मित्रांच्या सानिध्यात राहावे.
- व्यसनाच्या दुष्परिणामाविषयी मिळणारे साहित्य वाचा. व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या लोकांचे निरीक्षण करा. कॅन्सरग्रस्त व्यक्तीची आवर्जून भेट घ्या.

- सरकारी पातळीवर व्यसनजन्य पदार्थापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा विचार न करता संपूर्ण देशभर अशा वस्तूंचा उत्पादन व विक्रीवर बंदी घालावी त्यासाठी कडक कायदे करावेत. उत्पन्नात होणाऱ्या तुटीवर मात करण्यासाठी पर्यायी वस्तूंचे उत्पादन व विक्रीस प्रोत्साहन द्यावे.

संदर्भ :-

१. पुष्पा त्रिलोकेकर – गर्द अंधार
२. डॉ. विजय बिराजदार – व्यसन एक समस्या
३. देव झांबरे – राजस्व
४. साप्ताहिक महाराष्ट्र
५. दैनिक सकाळ (युवा)
६. दैनिक लोकमत
७. महाराष्ट्र टाईम्स